

УДК 334.012.64:338.432(100)

*К. В. Мазур,
к. е. н., доцент, доцент кафедри аграрного менеджменту,
Вінницький національний аграрний університет, м. Вінниця*

СТАН ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ МАЛИХ ФОРМ ГОСПОДАРЮВАННЯ В АГРАРНОМУ ВИРОБНИЦТВІ У РОЗВИНЕНИХ КРАЇНАХ СВІТУ

*K. V. Mazur
Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of
Agrarian Management, Vinnytsia National Agrarian University, Vinnytsia*

STATE AND TRENDS OF DEVELOPMENT OF SMALL BUSINESSES IN THE AGRICULTURAL PRODUCTION IN THE DEVELOPED COUNTRIES OF THE WORLD

У статті розглядаються актуальні питання збереження та розвитку малих форм господарювання в аграрному виробництві на прикладі зарубіжних країн світу. Акцентується увага на існуючих об'єктивних передумовах існування малого підприємництва в аграрній сфері та реалізації сільським населенням функції самозбереження та самореалізації в мінливих ринкових умовах. Підкреслюється, що базовою основою існування малих господарюючих форм на селі є концепція багатформності (поліформності), яка об'єктивно сприяє існуванню цього виду господарської практики та гарантує стійкість таких систем. Практичну доцільність існування малих підприємницьких форм в аграрному виробництві в дослідженні показано на прикладі країн Європейського Союзу, де майже 70 % сільськогосподарських товаровиробників законодавчо визначені як малі господарюючі форми.

Автор наголошує на необхідності здійснення групування сільських товаровиробників за розмірами землекористування та обсягом виробництва чи реалізованої продукції. Це дає можливість державним органам визначитися з обсягами державної допомоги тим чи іншим суб'єктам господарювання, прослідкувати за зростанням надвеликих аграрних компаній чи зменшенням малих фермерських господарств. Можливі і інші висновки, зокрема – недопущення деколонізації великих земельних територій країни. В той же час в дослідженні підкреслюється, що в практиці господарювання не існує лінійної залежності стосовно зростання великих фермерських господарств і зменшення малих. Малі організаційні форми, які є на сьогодні органічною складовою аграрного виробництва повинні стати повноцінними об'єктами системи державного регулювання і підтримки розвитку, зокрема прямої державної допомоги.

В статті фрагментарно описуються можливі варіанти реформування особистих селянських господарств в можливі нові організаційні структури: сімейні ферми, кооперативи, іншого роду інтеграційні утворення. Цей процес на сьогодні стримується через недостатнє інституційне забезпечення аграрного виробництва, особливо з боку держави.

The article examines urgent issues of preservation and development of small businesses in the agricultural production on the example of foreign countries of the world. The emphasis is made on the existing objective conditions for the operation of small business in the agrarian sector and performing self-preservation and self-realization functions by the rural population in a changing market environment. It is emphasized that the main basis for the operation of small businesses in the village is the concept of multiform (polyform), which objectively contributes to the operation of this type of economic practice and guarantees the stability of such systems.

The practical feasibility of the existence of small businesses in the agrarian production is shown in the study on the example of the European Union countries, where almost 70% of agricultural producers are legally defined as small business.

The author emphasizes the necessity of grouping rural commodity producers by the size of land use and volume of production or sold products. This enables the state authorities to determine the amount of state support for these or other business entities, to keep up with the growth of large agricultural companies or reduction of small farms. Other conclusions are possible, in particular, the prevention of decolonization of large land areas of the country. At the same time, the study emphasizes that the management practice has no linear dependence on the growth of large farms and the reduction of small ones. Small organizational forms, which today are an organic component of agrarian production, should become full-fledged objects of the system of state regulation and support of the development, including direct state support.

The article deals with the possible variants of reforming households in the new organizational structures: family farms, cooperatives, other kinds of integration entities. This process is currently restrained by insufficient institutional support of agrarian production, especially by the state.

Ключові слова: *малі форми господарювання; об'єктивні обставини; дуалізм; особисті селянські господарства; фермерські господарства; державна підтримка; аграрне виробництво; тенденція; концентрація виробництва.*

Key words: *small businesses; objective circumstances; dualism; households; farms; state support; agrarian production; trend; concentration of production.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. Постійне скорочення чисельності сільського населення і, відповідно, населених пунктів в сільській місцевості та їх інфраструктурного забезпечення потребує збереження і примноження чисельності малих форм господарювання. В практиці зарубіжних країн світу вони показують свою живучість і ефективність в забезпеченні продовольчої безпеки та утриманні сільського укладу життя. В той же час в публікаціях зарубіжних і вітчизняних вчених існують твердження, що концентрація аграрного виробництва, що є світовою тенденцією, неминуче призведе до зникнення малих господарюючих форм як неефективних, а звідси і неперспективних. Доведення істини в тих чи інших міркуваннях і визначає проблематику даного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід підкреслити, що проблематиці існування малих господарюючих форм в аграрному виробництві з посиланням на зарубіжні джерела присвячені численні публікації відомих українських вчених-аграрників, таких, як: Збарський В. М. [1], Зінчук Т. О. [2], Калетнік Г. М. [3], Мазур А. Г. [4], Малік М. Й. [5], Прокопа І.В. [6], Свиноус І. В. [7], Шпикуляк О.Г. [5] та багато інших. В їх працях доволі ґрунтовно висвітлюються основні проблеми сучасного сільського розвитку та ролі малих форм господарювання в його здійсненні, проте в них не сформовано єдино погодженого бачення місця малих господарюючих суб'єктів в аграрному виробництві.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета пропонованої публікації полягає в обґрунтуванні змісту і доцільності функціонування малих господарюючих форм на прикладі зарубіжних країн та окреслити можливості їх збереження на майбутнє.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наявність різних форм господарювання в АПК пояснюється низкою об'єктивних обставин (рис.1).

В подальшому розглянемо їх більш детально.

По-перше, об'єктивною особливістю сільськогосподарського виробництва є той факт, що виробничі процеси часто на практиці поєднуються з біологічними. Дана обставина потребує сільгоспвиробника поєднувати свою діяльність із сформованими екосистемами, зокрема з ландшафтними. Тому наявність малих за розміром земельних ділянок (поряд з крупними земельними масивами) так чи інакше потребує залучення їх в господарський обіг на засадах малих форм організаційного упорядкування.

По-друге, організаційно-технологічні особливості розвитку окремих галузей сільського господарства потребують функціонування малих організаційних форм (овочівництво і садівництво, бджільництво тощо), які потребують значних затрат ручної праці. Великі аграрні компанії оперують, як правило, великими масивами землекористування і не займаються напрямками діяльності, які не механізовані.

По-третє, сільському господарству на відміну від інших галузей виробництва притаманне поєднання в одній особі організатора виробництва і власника створеного продукту. Ця обставина дозволяє зберігати традиційну власницьку, підприємницьку і господарську психологію хлібороба, за якої усі сільськогосподарські роботи будуть виконані в заплановані строки і якісно.

По-четверте, в аграрному виробництві існують природні бар'єри збільшення розміру сільськогосподарського підприємства. Так, на невеликих земельних ділянках, як правило, зберігаються лісові насадження, земельні межі, окремі природні осередки тощо, які сільгоспвиробник доглядає і примножує, тобто дбає за їх збереження.

По-п'яте, малі за формою організації сільгоспвиробники об'єктивно вирішують проблему якості виконання сільськогосподарських робіт на відміну від найманих працівників крупних сільськогосподарських підприємств, прослідкувати за якими доволі важко (можливі крадіжки чи обмани при виконанні робіт).

По-шосте, поєднання землі, домівки і господарства в одній особі слугує головною умовою заселення сільських територій і їх утримання від міграції та «вимивання» сільських мешканців.

Остання обставина важлива тим, що при її врахуванні досягається економічна і соціальна стабільність великих економічних регіонів і країни в цілому. До цього слід додати, що у всьому світі функції селозбереження і охорони природи фактично «покладені» в основу існування малих господарюючих форм.

Перспективи існування малих форм господарювання, зокрема особистого селянського господарства, в майбутній моделі аграрної економіки дослідники обґрунтовують концепцією багатформності (поліформності), яка лежить в основі стійкості будь-якої системи. Основними принципами багатформності малих форм господарювання є: адаптивність до мінливих умов; здатність видозмінюватися; дотримання історичних традицій (спадкоємність, наслідування форм господарювання); творче використання досвіду.

Перелічені вище об'єктивні обставини слугують підґрунтям законодавчого закріплення фермерських сімейних господарств як основи сільськогосподарського устрою у всіх країнах світу. Так, в країнах Європейського Союзу середній розмір землекористування з розрахунку на одне фермерське господарство складає 18,7 га [2]. Близько 63 % фермерських господарств Європейського Союзу мають наступні розміри площ сільськогосподарських угідь: 25 % – менше 5 га; 31,3 % – від 5 до 50 га; 6,8 % – понад 50 га. Малі ферми (площею до 5 га) переважають у таких «старих» членах Європейського Союзу, як Греція (76,1 %), Італія (76,8 %), Іспанія (55 %), Португалія (76,7 %), а також у всіх країнах Центрально-Східної Європи, де їх частка в середньому складає 71 %. Слід зазначити, що така ситуація в країнах Європейського Союзу склалася історично і є не досконалою з точки зору достатнього рівня доходу сім'ям, що утримують такі ферми. Тому в ЄС впродовж тривалого часу формуються і реалізуються системи заходів щодо диверсифікації діяльності та фінансової підтримки фермерського руху.

В той же час в наукових колах як вітчизняних, так і зарубіжних країн існують аргументи щодо безперспективності малих форм господарювання в сільському господарстві, здебільшого через глобальну тенденцію концентрації сільськогосподарського виробництва. Вона підтверджується існуючою господарською практикою. Так, велика кількість дрібних господарств Польщі (із 2 млн. польських ферм 1,6 млн. – це дуже малі сімейні ділянки) розглядалась як один із найсерйозніших бар'єрів для євроінтеграції і їм, як правило, відмовляли у праві на субсидії як таким, що не відповідають європейським стандартам. Як результат, поетапна реструктуризація фермерського укладу в Польщі та прагнення до виконання стандартів ЄС спричинили падіння прибутків польських ферм більш ніж на 30 %, що одночасно супроводжувалося масовим надходженням на польські ринки субсидованого продовольства із Західної Європи. Сприймаючи дану ситуацію як доконаний факт, все ж зауважимо, що існують підстави для збереження на перспективу малих форм господарювання на селі. Цьому сприяють, як мінімум, дві причини. По-перше, процеси концентрації сільськогосподарського виробництва протікають повільно в міру виникнення умов їх здійснення, а по-друге, концентрація виробництва жодним чином не пов'язана з ліквідацією малих ферм. Збереження малих господарських формувань в організаційній структурі сільського господарства зарубіжних країн світу не зважаючи на довгостроковий процес концентрації виробництва в галузі, не підтверджується багатьма фактами. Так, відомий дослідник даної проблематики Черняков Б.А. [8] стверджує, що у США частка малих ферм, які можна назвати підсобними господарствами, становить 62 % від загальної кількості ферм. Серед них на господарства з обмеженими ресурсами припадає 5,8 %, господарства пенсіонерів – 13,6 %, ферми як стиль життя – 42,6 %. Ще 30 % ферм відносяться до проміжних, у тому числі з низькими доходами – 22 % і високими – 8 %.

В умовах України трансформаційні процеси в АПК призвели до розпаду малих і великих державних сільськогосподарських підприємств та передачі вивільненої землі у вигляді паїв селянам. Як результат, господарства населення суттєво розширили своє землекористування. Селяни-власники земельних ділянок стали виділяти свої паї в натурі і приєднувати до наявних площ землеволодіння. Основною причиною зростання темпів землекористування сільських господарств стала втрата постійної роботи, яку вони мали у колективних господарствах [9]. За роки ринкових перетворень на селі кількість робочих місць (за даними вибіркового обстеження) скоротилась на 3 млн., за цей же період частка заробітної плати у витратах в новостворених сільгосппідприємствах скоротилась з 33 % до 12,5 [10]. Значне погіршення стану життя і добробуту в сільських

регіонах України сформувало підгрунття для зосередження значної частини вивільнених земель для праці у власному домогосподарстві. За тими ж вибірковими оцінками, наразі лише 15-20 % дорослих селян мають роботу в місцевому господарстві, а дві третини селян працюють переважно у домашньому сімейному господарстві і не аграрній сфері.

Групування ферм США здійснюється за розміром землекористування та обсягом виробленої чи реалізованої продукції. Аналіз групування за розміром свідчить, що частка господарств площею 40 га (100 акрів) у 2007 році становила 54 %, від 40 до 404 га – 37,8 % і понад 404 га – 7,8 %. Порівняльна характеристика цих показників за більш ніж 20 років свідчить про невеликі зміни співвідношення між зазначеними групами господарств, а також про збільшення частки малих ферм.

Розподіл ферм США за вартістю реалізованої продукції на основі останнього сільськогосподарського перепису в цій країні, як зазначають вітчизняні науковці, показує зростання частки надвеликих структур у виробництві товарної сільськогосподарської продукції і на основі дії цієї тенденції роблять висновок, що сімейне фермерство, представлене дрібними, малими і середніми фермами, не відіграє нині колишньої економічної ролі і прогнозують подальше збільшення кількості великотоварних агроструктур. Проте, зважаючи на виключну роль в утриманні сільських територій, державні органи США здійснюють державну підтримку малим фермам, наголошуючи мотивацію таких дій: збереження способу життя аграріїв, гальмування депопуляції, збереження зайнятості власників малих ферм, недопущення соціальної дестабілізації у суспільстві. Існують і більш рішучі висновки в аграрній політиці США – це недопущення деколонізації великих земельних територій країни.

В той же час на практиці не існує лінійної залежності стосовно зростання великих фермерських господарств і зменшення малих. В дійсності існує дуалізм сільського господарства, що проявляється в співіснуванні сільськогосподарських товаровиробників, які орієнтовані на ринок і які заробляють собі цим на життя. Така тенденція характерна для усіх країн світу, включаючи і Україну. Іншими словами, у розвинених країнах світу крупні аграрні господарства як ефективніші витісняють з продовольчого ринку малі за розміром ферми, а в аграрних країнах з перехідною економікою на початковому етапі реформування фрагментація сільського господарства включала розвиток малих господарюючих форм в аграрній сфері виробництва. Підтвердженням тому слугує той факт, що в Угорщині, Латвії, Естонії в структурі аграрного землекористування більшість займають господарства за розмірами землі до 5 га, Болгарії і Литві вони становлять 33 %, Румунії – 45 %, а в Китаї – більше 95 % землі обробляються господарствами до 0,5 га [11].

Подібна практика характерна і для України. Розподіл господарюючих суб'єктів у сільському господарстві України здійснюється за розміром площі сільськогосподарських угідь (табл.1).

Таблиця 1.

Розподіл виробників сільськогосподарської продукції в Україні за розмірами землекористування, 2015 р.

Групи виробників за розмірами землекористування	Кількість виробників		Площа землекористування		Середній розмір землекористування, га
	тис. од.	%	тис. га	%	
Сільські домогосподарства з площею землекористування більше 1,0 га і підприємства, що мають сільськогосподарські угіддя – всього	1123,7	100,0	25765,5	100,0	22,9
у тому числі з площею, га:					
I (до 5,0)	908,6	80,9	1794,0	7,0	2,0
II (5,1 – 10,0)	107,9	9,6	754,8	2,9	7,0
III (10,1 – 50,0)	86,4	7,7	2456,6	9,5	28,4
Разом групи II - III	194,3	17,3	3211,4	12,4	16,5
IV (50,1 – 100,0)	4,7	0,4	337,5	1,3	71,3
V (100,0 – 500,0)	7,4	0,7	1793,4	7,0	242,8
VI (500,1 – 1000,0)	2,8	0,2	1984,4	7,7	717,6
VII (1000,1 – 2000,0)	2,8	0,2	3976,8	15,4	1430,0
VIII (2000,1 – 3000,0)	1,4	0,1	3344,1	13,0	2453,5
IX (3000,1 – 4000,0)	0,7	0,1	2426,4	9,4	3461,3
X (4000,1 – 5000,0)	0,4	0,04	1688,9	6,6	4468,0
XI (5000,1 – 7000,0)	0,3	0,03	1815,1	7,0	5799,0
XII (7000,1 – 10000,0)	0,2	0,02	1309,0	5,1	8232,7
XIII (більше 10000,0)	0,1	0,01	2085,5	8,1	18620,5
Разом групи IV – XIII	20,8	1,8	20760,1	80,6	998,1

Джерело: складено автором

Дані табл.1 свідчать, що в сільському господарстві України майже 80 % суб'єктів господарювання використовують 5 га землі з банком у 7 % земельного фонду. Таке групування є досить близьким до відповідного розподілу фермерських господарств у Португалії, Італії та Греції, а також Угорщині, Словаччині

та Болгарії. Крім того, за даними статистики у Вінницькій області підприємства корпоративного типу (агрохолдинги, вертикально інтегровані структури, господарські товариства тощо) виробляють 45,7 % валової продукції сільського господарства, а індивідуальні господарства – 53,4 %; з них – 8 % – фермери та 45,4 % – особисті селянські господарства. При цьому, найвищу продуктивність мали саме останні, які виробили на 100 га сільськогосподарських угідь 1,191 млн. грн. валової продукції, а підприємства корпоративного типу – близько 728 тис. грн. Зазначене ще раз підтверджує той факт, що саме індивідуальні та фермерські господарства є більш ефективними та стійкими, ніж великі за розмірами.

Підкреслимо також, що середній розмір фермерського господарства у Вінницькій області становить 114 га, при цьому на одне господарство в середньому припадає 13 свиней та 5 голів ВРХ [12].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Результати дослідження свідчать, що в аграрній сфері виробництва як зарубіжних країн, так і в Україні не існує тенденції неминучого поглинання малих або середніх сільськогосподарських підприємств великими і зростання кількості надвеликих. Досвід і практика господарювання в розвинених країнах світу переконливо доводить, що малі господарства і надалі залишатимуться органічною складовою сучасного аграрного виробництва, а тому вони повинні стати повноцінними об'єктами системи державного регулювання і підтримки розвитку. Останнє є особливо актуальним для умов України, де малі господарюючі форми (особисті селянські та фермерські господарства) особливо потребують для здійснення розширеного відтворення виробництва різних форм підтримки і прямої допомоги держави.

Подальші перспективні дослідження необхідно проводити у напрямку пошуку ефективних важелів активізації малого аграрного підприємництва для сталого розвитку сільських територій та вирішення таких соціально-економічних завдань, як: створення додаткових робочих місць, зниження рівня безробіття; подолання бідності; формування середнього класу; становлення конкурентного ринкового середовища тощо.

Список літератури.

1. Збарський В.М. Особисті селянські господарства в становленні малих форм господарювання // Економіка АПК. – 2004. - № 1. – С. 48 – 53
2. Зінчук Т.О. Європейська інтеграція: проблеми адаптації аграрного сектора економіки. Монографія. Житомир: ДВНЗ. 2008. С. 218 - 230
3. Калетнік Г.М. Державна фінансова підтримка сільськогосподарських товаровиробників / Г.М.Калетнік // Економіка АПК. – 2010. - № 8. – С. 52 - 55
4. Мазур А.Г. Тенденції економічного відтворення господарств населення в сільській місцевості / А.Г. Мазур, О.В. Дмитрик // Економіка. Фінанси. Менеджмент. – 2017. - № 2.- С. 55-68
5. Малік М.Й. Тенденції і перспективи розвитку особистих селянських господарств / М.Й. Малік, О.Г. Шпикуляк // Економіка АПК. – 2018. - № 1.- С.11-19
6. Прокопа І.В. Сільські території України: дослідження і регулювання розвитку / І.В. Прокопа // Економіка України. – 2007. - № 6. – С.50-59
7. Свиноус І.В. Сімейні господарства аграрного сектора України: стан та перспективи розвитку / І.В. Свиноус // Агроінком. – 2003. - № 1-2. – С.43-49
8. Черняков Б.А. Опыт США в развитии сельских районов / Б.А. Черняков // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. – 2001. - № 11. – С. 13-17
9. Теорія, політика та практика сільського розвитку / за ред. д-ра екон. наук, чл.-кор. НАНУ О.М. Бородіної та д-ра екон. наук, чл.-кор. УААН І.В. Прокопи; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2010. – 384 с.
10. Звіт про використання сільськогосподарського потенціалу України / Організація економічного співробітництва та розвитку. Світовий банк. – К., 2007
11. Серова Е.В. Аграрные реформы в переходных экономиках: общие цели и различные траектории. / Е.В. Серова – М.: Энциклопедия российских деревень. – 2000. – С.14-15
12. Офіційний веб-сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс].- Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

References.

1. Zbarskyi, V.M. (2004), "Personal peasant farms in the formation of small forms of management", *Ekonomika APK*, vol. 1, pp. 48 – 53.
2. Zinchuk, T.O. (2008), *Yevropeiska intehratsiia: problemy adaptatsii ahrarnoho sektora ekonomiky* [European integration: problems of adaptation of the agrarian sector of the economy], DVNZ, Zhytomyr, Ukraine, pp. 218 - 230.
3. Kaletnik, H.M. (2010), "State financial support of agricultural commodity producers ", *Ekonomika APK*, vol. 8, pp. 52 - 55.
4. Mazur, A.H. and Dmytryk, O.V. (2017), "Trends in the economic reproduction of farms in rural areas", *Ekonomika. Finansy. Menedzhment*, vol. 2, pp. 55-68.
5. Malik, M.Y. and Shpykuliak, O.H. (2018), "Trends and prospects for the development of private peasant farms", *Ekonomika APK*, vol. 1, pp.11-19.

6. Prokopa, I.V. (2007), "Rural areas of Ukraine: research and regulation of development", *Ekonomika Ukrainy*, vol. 6, pp.50-59.
7. Svydnous, I.V. (2003), "Family farms of the agrarian sector of Ukraine: the state and prospects of development", *Ahroinkom*, vol. 1-2, pp.43-49.
8. Chernjakov, B.A. (2001), " US experience in rural development", *Jekonomika sel'skoho zjajstvennyh i pererabatyvajushhih predprijatij*, vol. 11, pp. 13-17.
9. Borodina, O.M. and Prokopa, I.V. (2010), *Teoriia, polityka ta praktyka silskoho rozvytku* [Theory, policy and practice of rural development], NAN Ukrainy; In-t ekon. ta prohnozuv, Kyiv, Ukraine, p. 384.
10. Organization for Economic Cooperation and Development. The World Bank (2007), "Report on the use of agricultural potential of Ukraine", Kyiv, Ukraine.
11. Serova, E.V. (2000), "Agrarian reforms in transition economies: common goals and different trajectories", *Jenciklopedija rossijskih dereven'*, Moscow, Russia, pp.14-15.
12. State Statistics Service of Ukraine, [Online], available at: <http://www.ukrstat.gov.ua>

Стаття надійшла до редакції 19.10.2018 р.